

Entre la família i el convent. Una dona de la petita noblesa valenciana del segle XV: Isabel de Vich

José Luis Pastor Zapata
Professor Tutor de la UNED

Molt hem avançat en els estudis sobre la dona en l'Edat Mitjana des dels anys vuitanta del segle passat fins avui, tant en el seu vessant teòric com metodològic (Fuster). Hi ha contribuït, sens dubte, la mateixa evolució de la societat i l'impuls del feminisme. Tots dos factors han facilitat el camí per a una acceptació creixent de les recerques de gènere als medis acadèmics, alguns dels quals força reticents en principi a considerar la dona subjecte digne d'estudi per si mateix.

No aprofundirem en qüestions que conduirien de ple al debat, a teories i al plantejament d'enfocaments ja exposats en nombrosos treballs que, no cal dir-ho, han enriquit el coneixement del paper de la dona als segles medievals (Del Val Valdivielso; Segura). Amb tot, dins d'aquest marc general, sembla oportú destacar allò que s'ha assenyalat reiteradament: l'escassetat de notícies sobre el món femení fins i tot en l'etapa baixmedieval, la documentació disponible de la qual comença a ser més abundant que als segles immediatament anteriors. Per aquesta raó, traure de l'anonimat qualsevol dona suposa ja una possibilitat d'aportar un major coneixement al paper exercit per ella al llarg de les seues trajectòries vitals, siga les relacionades amb la família, amb les activitats econòmiques o amb les opcions espirituals, entre altres àmbits que les fonts permeten esbrinar.

D'altra banda, són sobretot reines, dames de l'alta noblesa o aquelles que professaren com a religioses les que han aportat més notícies, mentre que les dones d'altres grups socials han deixat menys petjades en la documentació. En qualsevol cas, la majoria de les informacions estan mediatitzades per un factor fonamental: els seus actes figuren lligats als homes —pares, marits, fills— o als del llinatge o família als quals pertanyien. És a dir, el nostre coneixement sobre elles ho és mitjançant d'altres i, generalment, en la seua etapa de maduresa (Garcia-Oliver 2020). Per tant, una primera impressió que pot deduir-se d'aquesta circumstància és la de l'exigua o nul·la autonomia de la dona, subjecta al baró, a la família o, també, a l'autoritat conventual. Tal com comprovarem més avant, però, aquestes apreciacions contrasten amb actes que matisen o desmenteixen aquestes impressions pel que fa, en particular, a la limitada capacitat de decisió de la dona en accions importants de la seua pròpia vida.

A pesar, doncs, de tots aquests condicionaments imposats per les fonts disponibles, és possible continuar aprofundint en l'anàlisi de les dades. I una d'aquestes fonts ens l'ofereix la documentació notarial. La seua utilitat ja ha estat apuntada en distintes publicacions per la informació que aporten els testaments, capitulacions matrimonials, dots, llegats, compravendes o tuteles (Guerrero; Piqueras 2012a; Tortosa). Són moltes les possibilitats, en efecte, que ofereix l'escorcoll d'aquests materials documentals per a explorar les vicissituds de les dones de la petita i mitjana noblesa valenciana del segle XV. En aquest sentit, hem aprofitat la riquesa d'informació continguda als protocols notarians de l'Arxiu del Col·legi del Corpus Christi de València, completades amb notícies extretes dels fons de l'Archivo Histórico Nacional.

Una dama dels Vich: llinatge i matrimoni

Amb aquests fons hem exhumat algunes facetes de la trajectòria vital d'una d'aquestes dames protagonistes del present estudi: Isabel de Vich. A l'ombra dels seus pares, del seu germà i del seu marit han quedat testimonis que, altrament, tan sols haurien deixat com un únic rastre el silenci.

En primer lloc, cal tenir en compte el llinatge d'aquesta dona. Els Vich, membres d'una estirp de la noblesa valenciana, *van* anar ascendint graó a graó en el seu estatus al servei dels ducs de Gandia de la casa d'Aragó (Pons & Muñoz). Així, el cavaller Ramon de Vich va servir a la cort d'Alfons el Vell com a majordom i va ostentar el senyoriu sobre els llocs de Xeresa i Alcodar, situats en terme de la vila de Gandia. Aquestes possessions les va heretar el seu fill Galceran, molt pròxim a Alfons el Jove, a qui va recolzar en les disputes sostingudes enfront del seu pare, el vell duc (Castillo, 175).

Però, ara i ací, interessa remarcar la figura de Guillem de Vich, el fill major de Ramon i germà de Galceran. Home de confiança d'Alfons el Magnànim, el 1424 el va premiar amb la concessió de les valls de Gallinera i d'Ebo pels seus serveis militars a les campanyes de Sardenya. En anys posteriors tornà a utilitzar els seus serveis com a ambaixador a Castella, li va confiar l'administració del patrimoni reial com a batle general i el va nomenar mestre racional, càrrec que va ocupar entre 1441 i 1450. Guillem va ser qui fundà la que s'ha denominat branca valenciana del llinatge, la principal, mentre que a Galceran li va correspondre la fundació de la de Gandia com a senyor que fou de Xeresa, lloc que pervindria a mitjan segle XV al seu germà.

Per altra banda, Guillem de Vich va contraure matrimoni en dues ocasions. El primer enllaç va ser amb Beatriu Corbera, morta ben aviat. La descendència d'ambdós consolidà la branca valenciana en la persona del primogènit Lluís de Vich i Corbera, el qual heretà del seu pare el càrrec de mestre racional, i l'exercí amb el Magnànim i Joan II. Així mateix, Lluís va ser conseller i majordom de Joan II, a més d'administrador de les possessions ducals a Gandia. En segones núpcies, Guillem es va casar amb Damiata Lloris, filla del cavaller Lluís Lloris. Aquest matrimoni ens interessa especialment perquè engendrà Isabel de Vich i el primogènit, Joan de Vich. Aquest darrer rebrà l'herència de la branca gandiana, atès que esdevingué senyor de Xeresa i Alcodar.¹ No és possible determinar amb precisió la data de naixement d'Isabel, però sí és factible fer-ne una aproximació. Hi ha una dada segura: el 1457 ja estava casada, en figurar com venedora d'un censal juntament amb el seu marit Guillem Ramon Pujades.² Per tant, el seu naixement degué produir-se entorn de 1440, o poc abans. Molt més explícites i de major interès són les informacions que ofereix el primer document en què Isabel apareix com a protagonista: el 1465 feia testament davant el notari Bernat Sanç. El seu contingut vessa llum sobre alguns aspectes de la seua biografia.³

Isabel comença justificant la redacció del testament en trobar-se, diu, "detinguda en lo lit de greu malaltia" de la qual tem morir. És gairebé segur que, atesa la seua joventut, l'al·lusió tingués a veure amb possibles complicacions d'un embaràs. Per prudència i previsió, posa per escrit les disposicions oportunes en cas de defunció. També hi fa esment al fet de residir a Gandia, al costat del seu marit. A més del vincle matrimonial, cal ressaltar els que unien la seua pròpia família amb la vila. Isabel demanava ser enterrada a l'església del convent de Santa Clara juntament amb les monges. Aquest cenobi era objecte en aquests moments de restauració pels seu germanastre i cap de llinatge llavors, Lluís de Vich, després d'un període de decadència (La Parra, 775).

Isabel nomena el germanastre i el marit com a marmessors del seu testament. Comptat i debatut, era habitual que els familiars més propers s'encarreguessen de la gestió de l'herència, la qual, per cert, no deixava de ser sucosa: el dot assolia la suma de 60.000

¹ Disposem de poca informació dels altres germans d'Isabel: Galceran, Violant, dona del cavaller Pere de Castellví, i altra germana de nom desconegut, casada amb Ramon de Soler. Per a Violant: Arxiu del Col·legi del Corpus Christi de València (ACCV), núm. 22.549 (21-III-1474), protocol de Francesc Pintor; per a la germana de nom desconegut: ACCV, núm. 13.867 (12-XI-1494), protocol de Pere Andreu.

² ACCV, núm. 9.038 (2-VIII-1460), protocol de Jaume Vinader.

³ Archivo Histórico Nacional (AHN), Nobleza, Osuna, c. 1.272, d. 5 (5-I-1465), protocol de Bernat Sanç.

sous, xifra considerable tractant-se d'un membre de la petita noblesa i d'una branca secundària de la família. Isabel ordenà que d'aquesta quantitat, 20.000 sous —la tercera part del dot— es destinessen a diverses lleixes i a sufragar la sepultura, misses i causes piadoses. La meitat, 10.000 sous, els llega al marit Guillem Ramon Pujades en usdefruit de per vida, i 5.000 al convent de les Clarisses de Gandia, la distribució dels quals encarregà a Lluís de Vich. Per últim, hi ha una menció al seu germà Joan de Vich, al qual deixa un collar de perles i dotze pedres precioses. Del conjunt dels llegats s'infereix que Isabel no tenia descendència. En canvi, Guillem Ramon sí que en tenia, perquè Isabel estipula que en cas d'òbit d'ell, la lleixa de 10.000 sous passaria a mans dels seus fills, hereus o descendents. El fill o fills de Guillem Ramon devien ser producte de relacions extramatrimonials.

Quins aspectes mereixen comentar-se d'aquest testament? El primer té a veure amb la vinculació d'Isabel amb les Clarisses iniciada per via familiar, però que, anys després, influirà decisivament en la seua trajectòria i en les relacions amb el seu marit, com veurem. El segon és, sens dubte, el rellevant import del dot.⁴ L'explicació rau en el fet que Guillem de Vich, abans de morir el 1459, havia concertat el matrimoni de la seua filla Isabel amb Guillem Ramon Pujades, un cavaller valencià titular del senyoriu de Piles, en terme de Gandia, allà on havia amassat ja un important patrimoni i s'havia implicat en reditícis negocis relacionats, entre altres, amb la plantació, elaboració i venda de sucre (Pastor Zapata 2020).⁵ El guany complementari de l'enllaç per a Pujades residia, per descomptat, en el prestigi que li aportava entroncar amb una família de la noblesa. Alhora revela l'existència d'interessos econòmics entre ambdues parts, que venien des d'antic i que els beneficiava mútuament.⁶ És molt probable que aquest dot constituís una mena de garantia patrimonial per a Guillem Ramon, a més de contribuir a estrènyer els lligams entre les famílies. Cal tenir en compte que, en traspasar Guillem de Vich, el seu fill Joan, germà d'Isabel i cunyat de Guillem Ramon Pujades, s'havia convertit en senyor de Xeresa i Alcodar com a part de la seua herència, un llocs en els quals hi havia plantacions de canyamel.

A partir d'aleshores, la relació de Joan de Vich amb el cunyat arribà a ser estretíssima, fins al punt que Pujades fou l'home de confiança de Vich en les seues relacions amb el Consell de la vila. Així, el desembre de 1486 el veiem actuar com a procurador seu davant l'ens municipal, quan es debatia en el seu si sobre la utilitat de vendre un censal al duc Pere Lluís de Borja (Olaso, 176). Anys a venir, aquesta confiança quedarà reflectida en el testament de 1492, en el qual Joan li encarregà l'exercici de la tutela sobre els seus tres fills menors d'edat. Per últim, com ja s'ha comentat, el testament disposa que siguen Lluís de Vich i Guillem Ramon Pujades els qui actuen de marmessors de l'herència, amb un valor que, per cert, es veurà acrescut un any després, el 1466, en rebre Isabel el llegat de sa mare Damiata Lloris, que acabava de morir, per valor de 2.200 sous.⁷

Malauradament, a partir d'aquesta data de redacció del testament i al llarg de gairebé vint-i-cinc anys, són molt poques les notícies d'Isabel de Vich que han arribat fins a nosaltres, i totes elles en relació amb l'espòs o amb el germà. ¿En són suficients com per,

⁴ Encara que cada cas és diferent, les xifres dels dots que es detallen a continuació poden donar una idea aproximada del valor del d'Isabel. El de Beatriu Esplugues, dona de Joan de Vich, va ser valorat el 1460 en 45.000 o 46.000 sous (ACCV, núm. 20.450 (1-V-1489), protocol de Bartomeu de Carries; i el de la segona esposa d'Ausias Marc, Joana Escorna, pujava a 50.000 sous (Garcia-Oliver 1998, 177).

⁵ Veieu també el contracte subscript enter Pujades i el «mestre sucrer» Saat Beacema: AHN, Nobleza, Osuna, c. 1.206, d. 25 (15-IV-1458).

⁶ Guillem Ramon Pujades ja havia comprat el 1452 un censal a Guillem de Vich sobre la Vall d'Ebo per 1.000 sous d'interessos anuals: ACCV, núm. 11.382 (27-II-1480), protocol de Manuel d'Esparça. Sobre el valor de l'esposa noble com a portadora de prestigi, veieu: Piqueras 2012b, 111.

⁷ ACCV, núm. 13.872 (14-III-1497), protocol de Pere Andreu.

si més no, il·luminar traces de les seues circumstàncies vitals, fins i tot de les seues decisions concernents els seus familiars més propers i en particular amb el seu cònjuge? ¿Quin paper pogué jugar dins d'aquest món una dona de la petita noblesa sotmesa ara i adés a la voluntat del pare, del germà i del marit, i l'única petjada de la qual fins llavors era la que tenia a veure amb el seu matrimoni i les seues disposicions testamentàries?

Per bé que s'imposa la prudència, tot indica que la vida d'Isabel va transcórrer pels solcs previsibles, ja traçats els anys anteriors, d'una dona que era filla i seria esposa. De fet, les escasses notícies pervingudes no alteren la visió ni la funció que fins ara hem descrit. Però no s'hi pot descartar, arran del que s'esdevindrà després, que Isabel cometés algun acte reprobable des del punt de vista moral que esguités l'honorabilitat de la família i del marit.

En tot cas, encara en vida de Lluís de Vich semblen prevaler els interessos del llinatge. En el que fa la impressió ser una rectificació, o tal vegada un aclariment del testament al·ludit anteriorment pel que es refereix als 10.000 sous del seu llegat, dos documents de 1470 informen de la donació per part seua de 5.000 sous al seu germà i d'altres 5.000 a la filla d'aquest, Beatriu, en contemplació del seu futur matrimoni.⁸ Cal no descartar que rere ambdues donacions hi haja un acord amb el marit. Al cap i a la fi, Guillem Ramon Pujades n'eixia perjudicat puix que aquests 10.000 sous li havien estat llegats en usdefruit, i només en cas de decés haurien de passar a mans de Lluís de Vich.

Siga com vulga, a partir de la mort d'aquest el 1477, i durant uns quinze anys, les notícies sobre el destí d'Isabel es redueixen a informacions indirectes, a mencions que impliquen el seu marit Guillem Ramon, molt més explícites. Tots dos van vendre conjuntament un censal i n'amortitzaren d'altres, i a voltes s'hi especifica que ell actua com a representant seu.⁹ Enmig d'aquestes notícies usuals en les accions econòmiques de la noblesa valenciana, el primer testament conservat de Guillem Ramon, del 1482, ajuda a clarificar un poc més les relacions entre els cònjuges.

Les disposicions previsibles en matèria funerària van acompanyades d'un esment molt detallat relacionat amb el dot d'Isabel, revelador de l'interès del testador perquè la seua quantia, en cas d'òbit, romanga entre els béns d'aquell. Així, Pujades li fa donació a Isabel d'un llegat de 2.000 sous de renda anuals si durant deu anys no reclama els 60.000 sous, i amb la condició que visca "casta e sens marit." Amb això es pretenia evitar l'eventualitat que un nou matrimoni d'Isabel impliqués la devolució del dot en perjudici de l'herència de Guillem Ramon. I també disposa que, en concepte d'interès del dit dot, se li paguen a la seua dona 8.000 sous de renda durant deu anys.¹⁰

Encara que les disposicions citades afectaven Isabel, potser que es redactessen amb l'aprovació del seu germà Joan, tan lligat al seu cunyat Guillem Ramon. Precisament per a seguretat del seu cunyat i de la mateixa Isabel, el testador ordena també que el seu hereu o successor s'encarreguen d'efectuar els pagaments del dot i augment ("creix") a la interessada amb diners procedents dels fruits i rendes del seu patrimoni. I un altre aspecte important: el text permet assegurar que el matrimoni no tenia descendència, vist el nomenament, com a hereu universal dels seus béns, de la seua germana Elionor Pujades, casada amb el poderós ciutadà Berenguer Martí de Torres, un dels seus marmessors.

⁸ AHN, Nobleza, Fernán Núñez, c.p. 433, d. 8 (3-VII-1470).

⁹ ACCV, núm. 21.512 (16-I-1479), protocol de Joan Gamiça; ACCV, núm. 13.865 (15-IV-1480), protocol de Pere Andreu; AHN, Nobleza, Osuna, c. 209, d. 4 (15-IX-1483).

¹⁰ ACCV, núm. 6.415 (15-VI-1482), protocol d'Antoni Barreda: "Ítem, do e leix a la dita magnífica na Ysabel de Vich, muller mia, de vida de aquella tant solament e vivint aquella casta e sens marit, dos milia sous de la dita moneda de renda [...], sots condició que aquella [...] no puixa demanar ne instar li sia fet pagament dels dits dot e creix per temps de deu anys".

Això a banda, dos nous esdeveniments vessen llum sobre Isabel de Vich als anys posteriors. Ambdós, una altra vegada, vinculats al germà i al marit, i, en particular, relacionats amb el patrimoni territorial del primer. El 1487, Joan de Vich es va desprendre de les possessions de Xeresa i Alcodar per vendre-les a Pere Lluís de Borja, el nou duc de Gandia.¹¹ Sense entrar en detalls sobre el motiu i els mecanismes de l'operació de compravenda, sí que convé assenyalar que Isabel hi donava la seua expressa aprovació, després de conèixer les clàusules de l'herència de son pare i els drets que l'hi pertanyien.

Aquesta breu referència es pot complementar amb les disposicions testamentàries de Joan de Vich el 1489.¹² Isabel hi figura com hipotètica hereva dels béns del germà, donats els problemes de successió que es plantejaven en cas del seu decés: el fill major, Guillem Ramon de Vich, patia una discapacitat mental i els altres dos, Antoni i Miquel Jeroni, eren menors d'edat. Davant l'esmentada eventualitat i en cas de mort d'aquests dos últims, Joan disposà que fos en Isabel en qui recaigués l'herència. No només això. Com més amunt s'indicava, el marit d'Isabel, Pujades, era un dels marmessors nomenats pel testador, però es va deixar clar que, per disposar, vendre o alienar els seus béns haurien de comptar amb la "intervenció" d'Isabel de Vich.¹³ Tot plegat indueix a pensar que, ja en la seua maduresa, Isabel assumí un paper ben destacat en el món de connexions entre Pujades i Vich, a l'entrar ara en primera línia successòria d'aquesta branca del llinatge. El vincle matrimonial havia contribuït, juntament amb els negocis —o precisament per ells— a consolidar els lligams del cavaller Pujades amb el noble Joan de Vich.

Una nova etapa com a "donada" del convent

Les notícies sobre aquesta dona, fins ara ben minses i referides a qüestions maritals i familiars, es veuen compensades en iniciar-se l'última dècada del segle XV. Un sèrie de testimonis poats dels protocols notariais evidencien un canvi en la seua trajectòria vital. Aquest gir respon al seu ingrés al convent de les Santes Clara i Isabel de València, conegut com el de les Menorettes, de l'orde franciscà. Així ho testimonia un document excepcional, signat el 1491 a Oliva, on Guillem Ramon tenia casa. Tot i les al·lusions ambigües i els no pocs silencis, ajuda a entreveure els motius que la induïren a començar una nova vida. Es tracta d'una concòrdia entre marit i muller que conté un seguit d'acords entre ambdós relatius a l'ingrés d'Isabel en les Menorettes, com ara la duració de l'estada, la condició a dintre seu, pagaments a càrrec del marit i raons del seu ingrés.¹⁴

Abans d'aprofundir en les dades que ofereix el text, cal posar en relleu, com a marc previ, dues circumstàncies: el matrimoni continuava sense tenir descendència, si més no legítima, i que encara vivia Joan, el germà d'Isabel, qui moriria mesos després. En aquest temps, Guillem Ramon Pujades desplegava un paper de gran influència sobre la família de la seua dona, alhora que la prosperitat dels seus negocis li havia garantit estendre el patrimoni territorial en convertir-se en senyor de Piles i de Pedreguer, a més de gaudir de la confiança dels comtes d'Oliva, amb els quals participava en el negoci del sucre.¹⁵

¹¹ AHN, Nobleza, Osuna, c. 746, d. 22 y 25. Els detalls de l'operació de compravenda, en: Pastor Zapata (1990, 436-438).

¹² ACCV, núm. 20.450 (1-V-1489), protocol de Bartomeu de Carries.

¹³ *Ibidem*. Els altres tres marmessors foren Guillem Ramon de Soler, donzell i nebot de Joan de Vich, misser Pere Valtanell, doctor en lleis, i Jaume d'Alçamora, prevere, "a tots los quals o als dos de aquells concordades ensemms ab intervenció de la magnífica na Yolant de Vich, germana mia".

¹⁴ AHN, Nobleza, Fernán Núñez, c. 159, doc. 1 (6-VIII-1491).

¹⁵ El 1481, Pujades actua com a procurador de la comtesa d'Oliva, Beatriu d'Urrea i Centelles, qui l'envia a Nules per prendre possessió de la barona, lliurada per a seguretat del dot de Magdalena de Pròixita arran del seu matrimoni amb el fill de la comtesa, Serafi de Centelles. Veieu: ACCV, núm. 11.383 (15-III-1481), protocol de Manuel d'Esparça.

El primer que convé ressaltar és el convent on ingressa Isabel. Recordem els vincles dels Vich amb les Clarisses: el germanastre Lluís havia refundat el cenobi de Gandia i ella mateixa, al testament de 1465, havia deixat una important suma de diners com a llegat. Per descomptat, cal no descartar que Isabel compartís els ideals de devoció promoguts pels ordes mendicants entre els medis aristocràtics. Uns ideals que oferien una solució a altres problemes vitals per a aquestes dones com la vellesa, la pobresa o, com pareix més plausible en el nostre cas, la infelicitat conjugal (Benvenuti Papi, 13-19).

En segon lloc, la concòrdia entre els esposos conté els compromisos d'ambdós davant la nova singladura d'Isabel i que contribueixen a aclarir, almenys en part, el trànsit a la seua nova condició al convent. Isabel hi respondria a la categoria de “donada”, és a dir, considerada com a seglar però sotmesa a la disciplina conventual, a la residència de per vida en l'establiment, a l'obediència a l'abadessa —llavors sor Beatriu de Soler— i a anar vestida de “burell”, un teixit més aviat bast. Isabel s'hi va comprometre sota jurament. Però, malgrat el rigor aparent, ella no abandonava la condició d'esposa i podia actuar en actes administratius. Així doncs, no es desprenia del seu patrimoni ni dels seus drets i, per tant, mantenia la seguretat sobre els seus béns i empar per a la seua persona.

Per part seua, Guillem Ramon Pujades renunciava a la possibilitat d'obligar-la a eixir del monestir, a més de comprometre's a efectuar per les Menorettes certs pagaments procedents del dot d'Isabel: 5.000 sous per a una obra al claustre, “per rahó de la habitació” de la seua dona; entre 1.000 i 1.300 sous en concepte d'abastiment i roba de cambra; 3.100 sous anuals per aliments i altres 500 sous censals anuals pactats per Isabel amb el convent de per vida, hi romangués o no.

Fa l'efecte, al llarg del text, que el marit mostra una especial preocupació perquè ella hi estiga reclosa per sempre —“tot lo temps de la sua vida”— i sota el seu control. De fet, s'estipula que, a més de la pena de perjuri, el no compliment de l'acord per part de la dona suposaria per a ella una multa de mil florins (11.000 sous). Altres documents posteriors posen en evidència aquesta actitud de Pujades per exercir un control molt estricte després que ella hagués ingressat en la comunitat monàstica.¹⁶

Ara bé, què fou el que realment impulsà Isabel a fer el pas d'acollir-se a la regla de les monges clarisses i recloure's? En aquest punt, la documentació es presenta massa avara d'informació i ens hem de moure més en el terreny de les hipòtesis. Dos únics testimonis poden apropar-nos a entendre les decisions dels esposos. L'esmentada concòrdia de 1491 refereix que Isabel “és entrada [al convent] per la salut de la persona sua e repòs de llur consciència de aquells.” I en un altre acord posterior al matrimoni, el 1495, Pujades manifesta que ella residia al monestir “per vostra devoció” i per altres causes continguts als acords de quatre anys abans.¹⁷

Salvació, repòs, devoció. Paraules que suggereixen que l'ingrés al convent resultava ser una eixida digna i acceptada per la família i la societat per a una dona de la noblesa, la vida matrimonial de la qual semblaria haver fracassat o experimentat un seriós deteriorament, com succeïa en matrimonis concertats en interès exclusiu de les famílies dels cònjuges (Garcia-Oliver 2025, 348-356).

Aquest fracàs vingué determinant, d'una banda, per la manca de descendència ja que cap document al·ludeix als seus fills, cosa que la impossibilitava de complir amb el seu paper fonamental de donar continuïtat al nucli familiar. I, d'altra banda, pels casos

¹⁶ AHN, Nobleza, Fernán Núñez, c. 159, doc. 1 (6-VIII-1491): “Que la dita magnífica na Ysabel de Vich, ab exprés consentiment e voluntat del dit magnífich mossèn Guillem Ramon Pujades, com a persona donada a la relegió dels monges del monestir de Sancta Clara de la ciutat de València, tot lo temps de la sua vida [...] sia tenguda e obligada prometre [...] que com a persona donada e dedicada a la relegió dins el dit monestir e clausura de aquel estarà e habitarà tot lo temps de la sua vida [...], e no exirà del dit monestir”.

¹⁷ ACCV, núm. 13.868 (3-IV-1495), protocol de Pere Andreu.

d'infidelitat manifesta del marit. En aquest sentit, resulta esclaridor el pacte acordat el 1492 entre Pujades i la Joana Alçamora, una vídua de Gandia, pel qual ell la indemnitzava amb 600 sous a causa de *spoliacionis et violaciones virginitati mee per vos* [Guillem Ramon] *facta et a me habite*.¹⁸ Però aquest repòs de consciència per a ambdós cònjuges també podria tenir a veure amb actes que Isabel hagués pogut dur a terme i que poguessen ser considerats reprovables des del punt de vista de la moral matrimonial i familiar, com abans apuntàvem. Tenint en compte, doncs, que el document al·ludeix a la salvació d'Isabel d'una manera explícita, cal no descartar l'adulteri que afectava alhora l'honor de l'espòs i de la família. Si fos així, l'ingrés al convent s'hauria de contemplar-lo com un càstig per una conducta indamissible en una dona que trencava amb les regles socials.

Amb tot, els silencis són tan pregons que, en última instància, no podem descartar el fervor religiós com a motiu de la decisió d'Isabel. Al remat, els vincles dels Vich amb les Clarisses en facilitarien l'ingrés i la permanència en qualitat de donada. En fi, pot ser que en aquest assumpte complex confluïssin diversos factors, per damunt de tot les circumstàncies personals de Guillem Ramon i Isabel i els interessos de la família Vich amb el prestigi de la noblesa. Cal tenir present, a més, que, quan es firma la concòrdia, encara vivia Joan de Vich i era impossible que aquest no atorgués el vist-i-plau a l'operació.

Per tant, podem considerar que l'acord final es convertí en una eixida digna per a ella i per a la seua família com a membres d'una noblesa local prestigiosa. També per a ell, com a home de negocis i senyor territorial amb influència en el Consell de Gandia i proper al cercle de nobles de més alt rang com els Centelles. Amb un afegit més: Pujades, com es posa de manifest en ulteriors documents, continuarà exercint el control i la gestió del dot de la seua esposa.

Així doncs, a l'hora de valorar el camí iniciat per Isabel el 1491, caldria tenir en compte el que hi hagué de decisió personal o de pressió o fins i tot de coacció marital i familiar. No necessàriament hi ha una contradicció entre ambdós extrems. Fet i fet, les dificultats per les quals pogué travessar el matrimoni no tenien perquè ser incompatibles amb les estratègies familiars, ja que les dones compartien els valors del llinatge. En aquest context, el convent no era percebut com una presó, sinó que podia ser un element alliberador per a la dona, dins per descomptat de les condicions marcades pel marit i reflectides clarament en els acords pactats (Atienza, 90-91 i 98-99).

Tanmateix, dues circumstàncies externes, sobrevingudes rere el dit compromís, indueixen a pensar que els afanys del marit per mantenir Isabel al convent predominaren sobre qualsevol altra consideració. Dit d'una altra manera, Guillem Ramon Pujades tingué la intenció d'exercir un control total sobre la seua dona dins del murs de la clausura. La primera circumstància ocorregué arran d'un esclat de pesta de 1494.¹⁹ A súpliques d'Isabel, Guillem Ramon li va concedir llicència per eixir del monestir, afectat ja per l'epidèmia, i poder residir en un lloc segur. El marit hi posà condicions: l'eixida tindria caràcter temporal, mentre durés l'epidèmia, i fixaria la residència en casa de la seua cunyada Damiata de Vallterra, l'última esposa del seu germanastre Lluís de Vich, o del seu nebot Jeroni de Vich. Per tant, es tractava d'una eixida fiscalitzada, que no modificava l'acord de 1491 en la mesura que Pujades seguiria abonant al convent els 3.100 sous per

¹⁸ *Ibidem*, núm. 12.098 (5-X-1492). També tenim notícia d'un fill il·legítim, Gaspar Pujades, gràcies a la demanda presentada al seu pare per cobrar 2.000 sous en concepte d'aliments: AHN, Noblesa, Fernán Núñez, c. 157, d. 16 (3-VIII-1512). A més de Gaspar, i sense poder determinar si eren legítims o no, en tingué d'altres: Guillem Ramon Pujades, *minor*, que es casà amb Violant Mascó (ACCV, núm. 13.878 (25-IX-1489), protocol de Pere Andreu; Beatriu Pujades, casada el 1493 amb el donzell de Xàtiva Joan Sanç (*Ibidem*, núm. 13.866 (29-VII-1493); i Isabel y Àngela (*Ibidem*, núm. 11.938 (17-I-1505).

¹⁹ ACCV, núm. 13. 867 (9-VI-1494), protocol de Pere Andreu.

aliments. I la mateixa Isabel prometia reingressar-hi i prosseguir com a donada quan ho permetés l'evolució de l'epidèmia.

Sense poder confirmar si s'aplegà a produir l'eixida temporal, una nova circumstància sorgí pocs mesos més tard. En efecte, el 3 d'abril de 1495 es va signar un altre document que afectava la residència d'Isabel al convent de les Menorettes de València. En el context de la reforma dels ordes religiosos amb els criteris de l'Observança, impulsada pels Reis Catòlics i el Cardenal Cisneros, s'enviaren visitadors als monestirs de la ciutat i del regne amb la idea de supervisar l'estricta compliment de la Regla, en particular el que incumbia el respecte a la clausura (García Oro & Pérez López; Soriano, 190-192). A Isabel se li va comunicar que havia d'abandonar l'establiment religiós "per ser persona lega", cosa que obligava de nou a introduir modificacions en l'acord matrimonial de 1491. I ací és perceptible una altra vegada la intenció de Guillem Ramon Pujades perquè es complís el compromís de la residència d'Isabel al convent "tot lo temps de vostra vida."²⁰ En tot cas, sabem que l'eixida es va produir als pocs dies, sense tenir la certesa absoluta del seu retorn al convent. Sens dubte, el 22 de maig de 1495, Isabel en va eixir amb l'aprovació del visitador Antonio de Rojas i de la reverenda Damiata de Monpalau, regent d'abadessa²¹. I en la documentació posterior ja no s'al·ludirà a ella com a donada.

Les dues circumstàncies esdevingudes donen fe que no es modificaven en res essencial les condicions estipulades a l'acord, ni per por de la mort ni per les imposicions religioses: eixida temporal i estricte control marital. En aquest sentit, convé remarcar la insistència de Guillem Ramon perquè es respectessen els compromisos, i així mateix la meticulositat que evidencia el desig de mantenir un estreta vigilància sobre la seua dona, bo i detallant fins a l'extrem on havia de fixar la seua residència si no vivia al convent.

La família, per part seua també, acceptava les condicions i amb això es preservaven els interessos mutus entre els Vich i els Pujades: no podien estar en joc ni l'honorabilitat familiar ni molt menys les disposicions econòmiques respecte del pagament al monestir de les sumes procedents del dot, ja referides.²²

Paper actiu en operacions econòmiques de la família

Aquesta imatge de submissió d'Isabel als designis del marit i als interessos del llinatge familiar, però, es veu compensada amb escriu pel seu protagonisme en altres àmbits, si fem cas de les dades conservades. Isabel va continuar disposant d'un patrimoni propi de resultes del llegat matern i del dot matrimonial, tot i els esforços evidents del marit per retenir i assegurar-se al màxim la gestió del dot. Així, quan el seu nebot Antoni de Vich, hereu del seu pare Joan, assolí el 1497 la majoria d'edat, es va fer càrrec del pagament del llegat de Damiata Lloris, mare d'Isabel, per un valor de 200 florins, mitjançant la cessió de drets i accions sobre viles i particulars.²³ Fins llavors i segons el que havia disposat al seu testament, Isabel hauria estat l'hereva de la branca Vich de Gandia en cas que hagués faltat Antoni. Per altra banda, el 1499, el fill del seu espòs, també de nom Guillem Ramon (que mai apareix en la documentació com plançó d'Isabel), arrendador dels llocs de Piles i Pedreguer pertanyents al seu progenitor, es va comprometre a seguir abonant a Isabel els 3.500 sous anuals per aliments del seu dot.²⁴

Tenint en compte el que s'ha comentat, Isabel va continuar representant un paper destacat en les relacions Vich-Pujades. Cal no oblidar que Guillem Ramon Pujades fou

²⁰ ACCV, núm. 13.868 (3-IV-1495), protocol de Pere Andreu.

²¹ *Ibidem*, núm. 13.865 (7-V-1496).

²² *Ibidem*, núm. 13.866 (3-VI-1493); núm. 13.868 (30-VI-1495).

²³ *Ibidem*, núm. 13.872 (14-III-1497).

²⁴ *Ibidem*, núm. 13.878 (25-IX-1499). Els diners procedien dels 36.000 sous en què s'avaluà el preu de l'arrendament.

el tutor i administrador dels fills de Joan de Vich fins a l'esmentada majoria d'edat d'Antoni. I aquesta nova etapa li hagué de proporcionar oportunitats d'ampliar negocis i inversions amb els diners disponibles d'Antoni i Guillem Ramon, mentre van romandre en la minoria d'edat.²⁵ En particular, bona part del capital procedia de la venda de Xeresa i Alcodar al duc de Gandia el 1487, invertit per Pujades en la compra de censals, sobretot als comtes d'Oliva, que al seu torn l'utilitzaren per pagar la compra d'Orba i Laguar.²⁶ Com es pot comprovar, sempre interessà al senyor de Piles mantenir el seu matrimoni en les condicions més favorables per a ell, més enllà d'hipotètiques dificultats, desavinences o recels amb el seu cònjuge. Sens dubte, el parentiu amb els Vich continuava donant els seus fruits.

Però on millor s'aprecia el paper protagonista d'Isabel, pel que fa al patrimoni familiar, és en el de la participació en el dinàmic mercat de compravenda de censals, tant en el referent a vendes juntament amb el marit i els nebots com en qualitat de procuradora d'un d'ells, Antoni. Certament, la documentació disponible no mostra Isabel com a compradora de censals i, doncs, com a hipotètica inversora del mercat creditici. Però aquesta absència no menysvalora l'aparició del seu nom en els contractes de venda i en les procuracions, per bé que siga com a ratificadora de les operacions. El fet de figurar-hi ja suposava un aval de seguretat de la transacció per al marit o per a un membre del llinatge.

Certament, des de ja feia molt de temps arrere, Isabel actuava al costat del seu marit com a venedora de censals.²⁷ Aquesta activitat no es va interrompre després del seu pas pel convent. El 1493, el matrimoni en va vendre dos per l'estimable valor de 30.000 sous. La transacció es refereix a Isabel com la principal venedora, i que ho feu a precís i per necessitat i utilitat de Guillem Ramon, i que ell va rebre el preu dels dos censals íntegrament d'Isabel. Cal deduir-ne de tot plegat que el patrimoni de la nostra protagonista servia de suport i garantia per a les operacions d'inversió en censals, un dels negocis prioritaris del marit.²⁸

La presència d'Isabel en el mercat de censals també es fa palès, com hem indicat, en relació amb els seus nebots de les dues branques: Antoni, fill del seu germà Joan, i Jeroni, fill del seu germanastre Lluís. És molt revelador, al respecte, un censal de 1497 en què apareixen com venedors ella, els dos nebots i el matrimoni dels nobles Galceran de Castellví i Elionor Manrique: una venda per valor de 10.000 sous a Bernat Almúnia, cavaller i senyor de Xeraco.²⁹ Doncs bé, en l'operació Isabel hi assumí un paper fonamental com a garant, en comprometre's davant el seu nebot Jeroni a pagar les pensions del censal i a amortitzar-lo en dos anys per a seguretat del comprador, en el cas que es convertís en hereva dels drets d'Antoni si aquest últim moria, tal com quedà establert en el vincle esmentat. Dades com aquests mostren Isabel de Vich no com una figura decorativa sinó, al contrari, com particip dels compromisos familiars pel que feia al patrimoni, negocis i inversions, si més no en l'àmbit del mercat dels censals.

De la mateixa forma, se la veu actuar com a procuradora del seu nebot Antoni en l'amortització de censals. El 1500, i en nom d'aquest, va rebre 15.000 sous del quitament

²⁵ Alguns exemples d'aquestes operacions: *Ibidem*, núm. 13.867 (21-I-1494; 15-II-1494); núm. 13.868 (2-VI-1495); núm. 13.873 (2-VIII-1498; 11-IX-1498).

²⁶ *Ibidem*, núm. 12.098 (25-IX-1492).

²⁷ ACCV, núm. 9.038 (2-VIII-1460), protocol de Jaume Vinader; ACCV, núm. 21.515 (16-I-1479), protocol de Joan Gamiça; AHN, Nobleza, Osuna, c. 209, d. 4 (15-IX-1483).

²⁸ ACCV, núm. 13.866 (26-VII-1493), protocol de Pere Andreu. Van ser venuts a Berenguer Martí de Torres i Jaume Pasqual, ambdós sobre Pedreguer. Ell hi reconeixia que vos [Isabel de Vich] *obligastis ac principalem venditricem simul et insolidum una mecum obligatam ad preces meas et per necessitatibus, utilitatibus et comoditatibus mei constituhistis in illis, videlicet, mille solidis [...] censualibus*.

²⁹ ACCV, núm. 25.163 (20-XII-1497), protocol de Joan del Port.

d'un censal venut pel seu marit el 1495 a benefici de l'herència d'Antoni quan Guillem Ramon, com sabem, exercia de tutor i administrador de la dita herència. No era un censal més, però. Amb ell es pagava un benefici en l'església de Gandia que va instituir el seu pare Guillem de Vich, i que va passar primer a l'herència del seu germà Joan i després a la del seu nebot Antoni. Un altre testimoni revelador, doncs, de la implicació d'Isabel en el rumb del patrimoni dels Vich i la continuïtat amb els compromisos familiars. I, segurament, fins al final dels seus dies, va continuar executant la funció en aquest àmbit.

I aquest final s'esdevingué el 1503. El febrer d'aquest any encara percebia l'assignació per aliments que li pagava el marit.³⁰ Però, amb tota seguretat, l'agost ja havia traspassat.³¹ Encara s'hi pot afegir alguna cosa més, de forma indirecta, relativa als seus últims anys de vida. Res, certament, fa pensar en un retorn o estada al convent, impedit per la reforma dels ordes religiosos. El més probable és que s'acollís a l'entorn familiar més proper. I no era altre que els dels nebots i de la família Vich, com es desprèn almenys dels últims documents disponibles. Tampoc res fa suposar que variassen les relacions amb l'espòs ni la distància existents entre ambós. Al contrari: amb tota la prudència que imposen les fonts, sembla que Guillem Ramon, en morir Isabel, va poder legalitzar algun tipus de relació més íntima amb una altra dona anomenada Tecla Gil, a la qual llega el 1505 una pensió de 1.000 sous anuals de per vida. Set anys després, el 1512, s'hi refereix com *carissima uxori mea*.³² Si això fos així, reforçaria l'eventualitat, ja suggerida, d'una infidelitat de temps enrere, i que pot contribuir a comprendre unes relacions matrimonials on sempre estigué absent l'afecte.

Balanç d'una singladura femenina singular

En conclusió, i més enllà de les limitacions dels materials documentals, l'examen dels protocols notariais ha facilitat la reconstrucció d'alguns aspectes de la singladura d'Isabel de Vich, en la seua doble condició de dona i de membre de la petita noblesa valenciana. Amb la convicció que molts d'aquests trets poden fer-se extensibles a altres casos, a cavall del segle XV i XVI, en un terreny d'investigació massa mancat de referències. Per altra banda, des de les primeres notícies sobre Isabel resulta indubtable que apareix condicionada per la seua pertanyença a llinatge Vich, com també pel seu matrimoni amb el cavaller i ciutadà Guillem Ramon Pujades. L'aliança matrimonial responia a una estratagènia d'interessos mutus, el denominador comú dels quals eren els negocis i la gestió patrimonial entorn del mercat dels censals i de sucre del terme de Gandia.

En aquest marc, la figura d'Isabel cobrà un relleu especial no sols per la qualitat de la seua persona i el prestigi que aportava sinó també per la quantia del seu dot, cosa que provocà el control ferri que sempre el marit exercí sobre ella. I dins d'aquest món d'interessos, el valor d'Isabel es va incrementar quan el seu germà Joan, cap de la branca Vich de Gandia, va vendre el 1487 les possessions de Xeresa i Alcodar i el 1492, en morir, deixà la tutela dels seus fills al seu cunyat Guillem Ramon. Fins 1500, en què cessà la dita tutela, ella passà a convertir-se en la hipotètica hereva dels béns familiars, en cas de mort dels nebots.

Aquesta circumstància potser ajuda a explicar l'acord d'Isabel amb el seu marit per ingressar en el convent, ja que Guillem Ramon es convertia en administrador de la tutela dels nebots d'Isabel. Si, a més, hi hagué infidelitat del marit, això sembla gairebé segur;

³⁰ *Ibidem*, núm. 13.879 (20-II-1503).

³¹ *Ibidem*, núm. 13.879 (9-VIII-1503). En aquest document, la que fos *alumna* seua, Úrsula Fitor, al·ludeix a ella com la *magnifica Isabel de Vich et de Pujades, quondam uxoris magnifici domini Guillermi Raymundi Pujades*.

³² El llegat de 1.000 sous, al testament de Pujades de 1505: ACCV, núm. 11.938 (17-I-1505), protocol de Pere Andreu; el document de 1512 és una donació de béns de Pujades a la seua hereva Violant Mascó: AHN, Nobleza, Fernán Núñez, c. 157, d. 16 (3-VIII-1512).

si n'hi hagué per part d'Isabel, sembla que no es pot descartar. Si, a més hi hagué devoció, com s'explicita als documents, també és factible, però sens dubte degué hi haure coacció per part de Pujades. El marit aprofitava així la conjuntura per gestionar en profit seu el patrimoni dels Vich.

Ben cert, la vigilància marital queda palesa en les dues ocasions que ella hagué d'eixir del convent, l'una arran de la pesta i l'altra arran de la reforma conventual. La supervisió del dot per part d'ell, i segurament les relacions extraconjugals també, pogueren dur a la concòrdia de 1491 entre els esposos. L'ingrés en qualitat de religiosa donada s'oferia així com alternativa a unes relacions matrimoniales condicionades des del seu origen per un enllaç de conveniència entre els Vich i Guillem Ramon Pujades, en el que sembla una separació de fet acordada sobre l'empar del monestir. Unes relacions agreujades, en tot cas, per la incapacitat d'Isabel per engendrar descendència.

Les segures aventures adúlteres de Guillem Ramon i les molt possibles d'Isabel tindrien així sentit en les paraules citades en la concòrdia que subscrigueren amb motiu de l'entrada al convent: per a salvació de la consciència d'ella i per a repòs de la d'ambdòs cònjuges. D'aquesta forma es preservaven la fama i l'honor de l'espòs i de la família Vich. Tanmateix, Isabel, en haver conservat la condició de seglar, continuà tenint un paper important en la gestió del patrimoni de la seua família, i també en la del seu marit com a garant d'operacions econòmiques de préstec i pagament o compravenda de censals. En aquest sentit, aquesta dona sempre representà el prestigi del llinatge, compatible amb la seua actuació en assumptes que l'allunyaven d'una imatge puramente passiva que podia suposar-se en una dama de la noblesa.

Obres citades

- Atienza, Ángela. “El mundo de las monjas y de los claustros femeninos en la Edad Moderna. Perspectivas recientes y algunos retos.” En Eliseo Serrano Martín ed. *De la Tierra al Cielo: líneas recientes de investigación en Historia Moderna*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2012. 89-108. Vol. 1.
- Benvenuti Papi, Anna. “La santedat en àmbits femenins: funcions i representacions entre l’Edat Mitjana i l’Edat Moderna.” *Revista d’Història Medieval* 2 (2012): 9-28.
- Castillo, Jaume. “Els feudals i la introducció de la canyamel a la Safor del segle XV.” *Afers* 32 (1999): 101-122.
- Cortés, Josepa & Pons, Vicent. “Geografia dels monestirs femenins valencians en la Baixa Edat Mitjana.” *Revista d’Història Medieval* 2 (1999): 77-90.
- Del Val Valdivielso, Isabel. “Los estudios sobre las mujeres medievales hoy.” En Esther López Ojeda ed. *Las mujeres en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2021. 19-52.
- Fuster García, Francisco. “La historia de las mujeres en la historiografía española: propuestas metodológicas desde la Historia Medieval.” *Edad Media. Revista de Historia* 10 (2009): 247-273.
- Garcia-Oliver, Ferran. *En la vida d’Ausias March*. Barcelona: Edicions 62, 1998.
- . “Isabel de Villena.” En Antoni Furió ed. *Quinze dones valencianes*. Catarroja-Barcelona-Palma: Afers, 2020. 63-90.
- . “El metge Jaume Roig davant l’espill: fractures de la família burgesa.” *Magnificat Cultura i Literatura Medievales* 12 (2025): 348-356. <https://turia.uv.es/index.php/MCLM>
- García Oro, José & Pérez López, Segundo. “La reforma religiosa durante la gobernación del Cardenal Cisneros (1516-1518): hacia la consolidación de un largo proceso.” *Annuarium Sancti Iacobi* 1 (2012): 47-174.
- Guerrero, Yolanda. “Testamentos de mujeres: una fuente para el análisis de poder formal e informal de la nobleza castellana.” *Studia Historica. Historia Medieval* 34 (2016): 89-118.
- La Parra, Santiago. “Dos mundos aliados: el palacio de los Borja y el Real Monasterio de Santa Clara de Gandía en la Monarquía catòlica.” En Rosa María Alabrús, José Luis Beltrán, Javier Burgos, Bernat Hernández, Doris Moreno & Manuel Peña eds. *Pasados y presente: Estudios para el profesor Ricardo García Cárcel*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2020. 773-784.
- Olaso Cendra, Vicent ed. *El Manual de Consells de Gandia a la fi del segle XV*. València: Universitat de València, 2005.
- Pastor Zapata, José Luis. *El Ducado de Gandía: un señorío valenciano en el tránsito de la Edad Media a la Moderna*. Madrid: Universidad Complutense, 1990.
- . “Negocios y fortuna de un caballero valenciano del siglo XV: Guillem Ramon Pujades.” En Ferran Garcia-Oliver ed. *Una comunitat humana al llarg de la historia: La Safor. Estudis dedicats a Vicent Olaso Cendra*. Catarroja / Barcelona: Afers, 2020. 355-390.
- Piqueras Juan, Jaime. “Permanecer a través del tiempo: estrategias sucesorias y transmisión de patrimonios en la sociedad valenciana del siglo XV.” *Hispania* 241 (2012a): 397-420.
- . “Contratos matrimoniales en régimen dotal, 1381-1491: una aproximación a la sociedad del reino medieval de Valencia”. *En la España Medieval* 35 (2012b): 99-120.

- Pons, Vicent & Muñoz, María Carmen. “La nova noblesa valenciana. L’exemple dels Vich.” En *L’ambaxador Vich. L’home i el seu temps*, València: Generalitat Valenciana, 2006. 43-74.
- Segura, Cristina. “La construcción de la Historia de las mujeres en la Edad Media en los Reinos hispanos.” *Índice Histórico Español* 129 (2016): 77-93.
- Soriano, Carmen. “La reforma de las Clarisas en la Corona de Aragón (siglos XV-XVI).” *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante* 13/14 (1995): 185-198.
- Tortosa Quirós, Jaime. “Influencia paterna. Movilidad social y geográfica en la formación de los núcleos familiares a partir de contratos matrimoniales y *donationes inter vivos* (Valencia, siglo XV).” *Saitabi* 72 (2022): 39-64.